

Η ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΒΑΣΩ ΑΡΤΙΝΟΠΟΥΛΟΥ*

Περίληψη

Η ιδέα της Δικαιοσύνης και η αντίστοιχη περί του δικαίου αξία ενέχει ποικίλες διαστάσεις και έννοιες: οντολογική, ηθική, συμβολική, πραγματική, ρεαλιστική, κατασκευασμένη, προσαρμοσμένη σε συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτισμικά και αξιακά πλαίσια.

Για τον Πλάτωνα η δικαιοσύνη ήταν ηθική και φυσική αρετή, συνιστώμενη από τη σοφία, το θάρρος και την εγκράτεια. Για τον Αριστοτέλη, η δικαιοσύνη αντανάκλαται στην εξωτερική συμπεριφορά του ατόμου και την καθημερινή ζωή.

Η έννοια της δικαιοσύνης και του δικαίου αποτελεί βασική αρχή της κοινωνικοποίησης, η δε εσωτερίκευση της αξίας αυτής από τα υποκείμενα συγκροτεί το ευρύτερο πλαίσιο των θεωριών του κοινωνικού ελέγχου. Με άλλα λόγια, η εσωτερίκευση των βασικών αρχών της κοινωνικοποίησης συμβάλλει στον αποτελεσματικό έλεγχο των αρχέγονων ενστίκτων και στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας.

Η αξία του δικαίου αποκτά συγκεκριμένο νόημα και περιεχόμενο, μόνο σε συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο και οριοθετείται από τις όψεις των ανισοτήτων, που επικρατούν. Η έννοια προσδιορίζεται από το αντίθετό της και σηματοδοτείται από αυτό. Στο ερευνητικό επίπεδο, προσεγγίζουμε και διερευνούμε τις ποικιλόμορφες ανισότητες στην οικογένεια (π.χ. ανισότητες λόγω φύλου, οικονομικές, κοινωνικές κ.α.), στην κοινωνία (π.χ. πολιτισμικές, φυλετικές, οικονομικές, κ.α.) στην οικονομία και εν γένει σε κάθε έκφραση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Στο επίπεδο της πράξης και των πολιτικών (policies) αξίζει να αναφέρουμε ένα σχετικά νέο πεδίο δράσης για την ενδυνάμωση της αξίας του δικαίου: πρόκειται για τα προγράμματα δικαϊκής εκπαίδευσης, ή περί δικαίου εκπαίδευσης, όπως αποδίδω στα ελληνικά τον όρο 'law capability' όπως επικράτησε στον αγγλοσαξωνικό χώρο και ειδικά το Ηνωμένο Βασίλειο, ή τον παρεμφερή

'justice education' όπως χρησιμοποιείται στον Καναδά και τις ΗΠΑ. Πρόκειται για συγκεκριμένα εκπαιδευτικά προγράμματα που απευθύνονται κυρίως στους νέους και τους εφήβους, με στόχο την ενδυνάμωση της αξίας του δικαίου και του περί δικαίου αισθήματος, τη γνώση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των πολιτών, την εξοικείωση με τη φιλοσοφία, τις αρχές και κυρίως τη λειτουργία των συστημάτων απονομής δικαιοσύνης και εν γένει την ισχυροποίηση της αξίας του δικαίου και της τήρησης των αρχών δικαίου στην καθημερινή πράξη δράση.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνική Αλλαγή, Ανομία, Κοινωνικοποίηση

Εισαγωγή

ΥΜΝΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

“Ω θνητοῖσι δικαιοτάτη, πολύολβε, ποθεινή,
εξ ισότητος αεί θνητοῖς χάιρουσα δικαίους,
πάντιμ', ολβιόμοιρε, Δικαιοσύνη μεγαλαυχής,
ἢ καθαραῖς γνώμαις<ιν> αεί τὰ δέοντα βραβεύεις,
ἄθραυστος τό συνειδός αεί: θραύεις γάρ ἅπαντας,
ὅσοσι μὴ τό σόν ἤλθον υπό ζυγόν, ἀλλ' υπέρ αὐτοῦ
πλάστιγξι βριαραῖσι παρεγκλίναντες ἀπλήστως:
αστασία<ς>τε, φίλη πάντων, φιλόκωμ', ερατεινή,
εἰρήνηι χάιρουσα, βίον ζηλοῦσα βέβαιον:
αιεὶ γάρ τό πλέον στυγέεις, ισότητι δέ χάιρεις:
ἐν σοί γάρ σοφίη ἀρετῆς τέλος ἐσθλόν ἰκάνει.
κλύθι, θεά, κακίην θνητῶν θραύουσα δικαίως,
ὡς ἄν ἰσορροπίαισιν αεί βίος ἐσθλός οδεύοι
θνητῶν ἀνθρώπων, οἱ ἀρούρης καρπὸν ἔδουσι,
καὶ ζῶιων πάντων, ὁπόσ' ἐν κόλποισι πιθηνεὶ
γαῖα θεὰ μήτηρ καὶ πόντιος εἰνάλιος Ζεὺς”

Ένας από τους ορφικούς ύμνους, είναι αυτός προς τη Δικαιοσύνη, ενώ παρεμφερείς υπάρχουν για το Νόμο και τη Δίκη.

Η ιδέα της Δικαιοσύνης και η αντίστοιχη περί του δικαίου αξία ενέχει ποικίλες διαστάσεις και έννοιες:

*Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, πρώην Αντιπρύτανης.

οντολογική, ηθική, συμβολική, πραγματική, ρεαλιστική, κατασκευασμένη, προσαρμοσμένη σε συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτισμικά και αξιακά πλαίσια.

Ιστορικά, η ολοκληρωμένη και οντολογική έννοια της δικαιοσύνης αναπτύχθηκε από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Σε διάφορες δε, ιστορικές περιόδους (ενδεικτικά: διαφωτισμός και 20ος αιώνας) και έως σήμερα, διαμορφώθηκαν νέο-αριστοτελικά ρεύματα και η αριστοτελική ιδέα της δικαιοσύνης επηρέασε όλους σχεδόν τους μελετητές και τους φιλοσόφους του δυτικού πολιτισμού. Στο ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο της θρησκείας και συγκεκριμένα του χριστιανισμού, το ιδανικό της δικαιοσύνης συσχετίζεται με την 'ισότητα' όλων απέναντι στο Θεό, ως συλλογική φαντασίωση και ταυτόχρονα ως ζητούμενο. Στις θεωρίες του φυσικού δικαίου, κυριαρχεί η έννοια της ισότητας ως ταύτησης με εκείνη της δικαιοσύνης, ενώ υπό την επίδραση του διαφωτισμού οι αξίες και οι αρχές της ισότητας, ελευθερίας και δικαιοσύνης, συνιστούν το θεμελιακό τρίπολο της δημοκρατίας, της κοινωνίας και της οργάνωσης των δυτικών κρατών.

Σήμερα, επικρατεί επίσης ένα νεοαριστοτελικό ρεύμα στις επιστήμες του ανθρώπου, έκδηλο περισσότερο στις ΗΠΑ και Αυστραλία και λιγότερο στην Ευρώπη. Παρατηρούμε ότι η διεξοδική μελέτη των αριστοτελικών κειμένων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των σύγχρονων αναλύσεων σε βασικές θεμελιακές έννοιες, όπως είναι η δημοκρατία, η κοινωνία των πολιτών, η οικονομία, η δημόσια διαβούλευση, η κοινωνική εμπιστοσύνη και η κοινωνική δικαιοσύνη. Ήδη, από το 1971, με τη δημοσίευση του βιβλίου του John Rawls με τίτλο 'A Theory of Justice' (Harvard University Press), άνοιξε ο επιστημονικός διάλογος για τις σχέσεις δικαιοσύνης και πολιτικής ή καλύτερα για την 'πολιτική προσέγγιση της δικαιοσύνης' (σύμφωνα με την αναθεωρημένη άποψη του J. Rawls). Από τη δεκαετία του '90 και έπειτα αυξήθηκαν ραγδαία οι σχετικές δημοσιεύσεις βιβλίων και άρθρων [1-27]

Η αριστοτελική προσέγγιση της δικαιοσύνης

Αν και η έννοια της δικαιοσύνης αναδείχθηκε στην αρχαία Ελλάδα από την εποχή του Ομήρου, ωστόσο διαμορφώθηκε σε γραπτό κείμενο μέσα από τις νομοθεσίες των Δράκοντα, Σόλωνα και Κλεισθένη και σε απόλυτη συνάρτηση με τις λειτουργίες της 'πόλεως'. Η ιστορία του αττικού δικαίου δείχνει ότι αυτές οι απόπειρες γραπτής νομοθεσίας αποτυπώνουν τα πρώτα ίχνη

του δημοσίου δικαίου και τη διαμόρφωση των θεσμών απονομής της δικαιοσύνης, όπως ήταν ο Άρειος Πάγος και η Ηλιαία. Το αδίκημα (έγκλημα) σταδιακά μετατρέπεται από ιδιωτική διαφορά σε τιμωρητέα συμπεριφορά και από βεντέτα στο δικαίωμα της πόλης κράτους να τιμωρεί το δράστη.

Για τον Πλάτωνα η δικαιοσύνη ήταν ηθική και φυσική αρετή, συνιστώμενη από τη σοφία, το θάρρος και την εγκράτεια. Για τον Αριστοτέλη, η δικαιοσύνη αντανακλάται στην εξωτερική συμπεριφορά του ατόμου και την καθημερινή ζωή. Ο Σταγειρίτης αποκαλύπτει τις σχέσεις της δικαιοσύνης με την πόλη -κράτος, την κοινωνία και τις πολιτικές αρχές, μέσα από μια ρεαλιστική πραγματιστική προσέγγιση. Αποδίδει στην έννοια της δικαιοσύνης δυική υπόσταση ως εσωτερικής -ηθικής και ως εξωτερικής-υλικής. Η πρώτη διαμορφώνεται σε ένα ιδεατό επίπεδο και αναπαριστά την απόλυτη ισότητα. Η δεύτερη αφορά την καθημερινότητα, την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή. Η άμβλυση της κοινωνικής ανισότητας και η επίτευξη του 'ευ ζήν' αποτελούν τους απώτερους στόχους της δικαιοσύνης.

Ο σταγειρίτης είχε αποδοκιμάσει τον ανταποδοτικό χαρακτήρα της δικαιοσύνης, με σαφείς αναφορές τόσο στα Ηθικά Νικομάχεια [28], όσο και τα Μεγάλα Ηθικά [29]. Πέραν όμως της αποδοκιμασίας του στο ανταποδοτικό δίκαιο του Ραδάμανθυ, ο Αριστοτέλης προβαίνει και στη διάκριση των ποινών, μεταξύ τιμωρίας και κολασμού.

Η τιμωρία (τιμώ+ ορώ) σηματοδοτεί το δικαίωμα ή την υποχρέωση της πόλης κράτους να αποκαταστήσει την τιμή του προσβληθέντος θύματος. Η έννοια του κολασμού (κόλασις) αφορά την τιμωρία του δράστη για το αδίκημα που διέπραξε, ενώ η θανατική ποινή οριζόταν ως 'ζημία' και προβλεπόταν για συγκεκριμένα πολιτικά και ποινικά αδικήματα, όπως η ατιμία, η μητροκτονία, η πατροκτονία και οι παραβιάσεις των ιερών νόμων ('θανάτω ζημιούν') [30]. Στο αττικό δίκαιο, η ποινή αναφέρεται στην οικονομική αποζημίωση του πλήρως ο δράστης ανθρωποκτονίας στους συγγενείς του θύματος. Ο σκοπός της ποινής ήταν διπτός: η έναρξη της διαδικασίας της συγχώρεσης του δράστη από την πλευρά των συγγενών του θύματος (αίδεσις) και παράλληλα η απόσυρση από την πλευρά τους από την αντεκδίκηση (βεντέτα).

Υπάρχουν βέβαια και άλλες παρεμφερείς με τη δικαιοσύνη αναφορές του Αριστοτέλη, όπως είναι η έκφραση της συγγνώμης και η κάθαρση ως προϋποθέσεις της επανορθωτικής διαδικασίας, η ανάληψη της

ευθύνης από την πλευρά του δράστη, η διάκριση σε εκούσια και ακούσια αδικήματα, καθώς επίσης και η έννοια της επιείκειας στην αριστοτελική προσέγγιση της δικαιοσύνης. Ο ρόλος επίσης της πόλης κράτους στην διαμόρφωση και την προστασία των νόμων είναι καθοριστικός και εν μέρει παράλληλος με το κοινοτικό πρότυπο της δικαιοσύνης (community justice), όπως ισχύει σήμερα [31].

Σε μια ευρεία προσέγγιση, ο Αριστοτέλης θεωρεί την επανορθωτική δικαιοσύνη ως μορφή κοινωνικής δικαιοσύνης που εφαρμόζεται στην καθημερινή ζωή και στοχεύει στην άμβλυση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων.

Η αξία του δικαίου στην οικογένεια

Η οικογένεια –με τις διάφορες όψεις και μορφές της διαχρονικά– αποτελεί βασικό θεσμό της κοινωνικοποίησης.

Κοινωνικοποίηση είναι η εσωτερίκευση των κοινωνικών κανόνων και αξιών, η αφομοίωση δηλαδή από το άτομο, των προτύπων συμπεριφοράς που κάθε κοινωνία ή κοινωνική ομάδα θεωρεί αποδεκτά. Πρόκειται ουσιαστικά για μια διαρκή και δυναμική διαδικασία μάθησης και μεταβίβασης από γενιά σε γενιά των αξιών, προτύπων, γνώσεων, με στόχο τη συνέχεια του πολιτισμού σε συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο.

Η έννοια της δικαιοσύνης και του δικαίου αποτελεί βασική αρχή της κοινωνικοποίησης, η δε εσωτερίκευση της αξίας αυτής από τα υποκείμενα συγκροτεί το ευρύτερο πλαίσιο των θεωριών του κοινωνικού ελέγχου. Με άλλα λόγια, η εσωτερίκευση των βασικών αρχών της κοινωνικοποίησης συμβάλλει στον αποτελεσματικό έλεγχο των αρχέγονων ενστίκτων και στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας.

Η αξία του δικαίου στην οικογένεια μετουσιώνεται και εκφράζεται τόσο ως γενική θεωρητική αρχή, όσο και ως καθημερινή πράξη δράση. Περιλαμβάνει τις βασικές ηθικές διχοτομικές διακρίσεις του καλού-κακού, δικαίου-άδικου, σωστού-λάθους και συγκροτεί το ευρύτερο ηθικό πλαίσιο αναφοράς.

Δικαιοσύνη είναι η «τήρηση των αρχών του δικαίου» σε ατομικά ή κοινωνικά πλαίσια.

Κοινωνική Δικαιοσύνη είναι ένα επιτακτικό και καθολικό αίτημα των ανθρώπων ενάντια στην κοινωνική αδικία. Ένα αίτημα που απαιτεί την κατάργηση προνομίων, την απνομή και προστασία των δικαιωμάτων

του πολίτη, ώστε όλοι οι πολίτες μιας κοινωνίας να απολαμβάνουν κοινωνική ισότητα, ελευθερία, ισονομία, αξιοκρατία, ισοπολιτεία και αδελφοσύνη» [32]

Η διαμόρφωση δικαιοσύνης συνείδησης αφορά το «δέον» και συνδέεται με τις ιστορικά μεταβαλλόμενες αντιλήψεις περί ουσίας του ανθρώπου και περί των αναφαίρετων δικαιωμάτων του. Υπονοεί την αξίωση να ανταποκρίνεται η κοινωνική θέση ορισμένου ατόμου είτε ομάδας (τάξης) στον πρακτικό ρόλο που διαδραματίζουν στη ζωή της κοινωνίας, να υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ συνειδητοποιούμενων αναγκών (συμπεριδόντων) και δυνατοτήτων ικανοποίησής τους, μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, μεταξύ εργασίας και ανταμοιβής, μεταξύ εγκλήματος και τιμωρίας, μεταξύ συνεισφοράς των ανθρώπων και κοινωνικής αναγνώρισης της. Η αναντιστοιχία μεταξύ των παραπάνω θεωρείται στα πλαίσια της ηθικής συνείδησης ως αδικία» σύμφωνα με τον Δ. Πατέλη 1994-95: Δίκαιο, δικαιοσύνη, δικαίωμα, κ.ά.) [33].

Στο επίπεδο της οικογένειας, η αντιφατικότητα των μηνυμάτων για την αξία του δικαίου, η ακύρωση της αρχής αυτής μέσα από την ατομική πράξη δράση των γονέων ή άλλων υποκειμένων που είναι φορείς κοινωνικοποίησης, η αμφιθυμική στάση τους και η στείρα κριτική καθαυτής της αξίας του δικαίου, επηρεάζει κατά το μάλλον ή ήττον την εσωτερίκευση του κανόνα, κυρίως από τα παιδιά. Η διαγενεακή μεταβίβαση της αξίας κλονίζεται –εκτός από τους ατομικούς παράγοντες– από ευρύτερους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτισμικούς παράγοντες που επικρατούν σε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Είναι κλασική πλέον η θεωρία της ανομίας –όπως αρχικά διατυπώθηκε από τον Emile Durkheim και στη συνέχεια τον R. Merton, σύμφωνα με την οποία αιτιολογείται η υιοθέτηση άνομων μέσων για την επίτευξη των κοινωνικά αποδεκτών στόχων.

Η αξία του δικαίου στην κοινωνία

Πέραν όμως του ιδεατού προτύπου της αξίας του δικαίου και του δέοντος γενέσθαι, παρατηρούμε ότι η αδικία και η ανομία συχνά συγκροτούν δομικά στοιχεία των κοινωνιών, και αν έλθουμε στα του 'οίκου μας' θα λέγαμε του ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, εντός του οποίου το αίσθημα έλλειψης δικαιοσύνης είναι διάχυτο. Εχουμε πολλά ερευνητικά στοιχεία για το θέμα αυτό, τόσο σε ευρωπαϊκό επίπεδο, από τις συστηματικές έρευνες του Ευρωβαρόμετρου, όσο και σε εθνικό, όπου αντανακλώνται οι απόψεις των

ελλήνων πολιτών για τους δικαιοκούς θεσμούς και την αξία της δικαιοσύνης. Θα επανέλθω αργότερα.

Οι ευρύτερες δε και πάσης φύσεως ανισότητες κλονίζουν την αξία του δικαίου, ως πρότυπο και ως ιδεατό. Η οικογένεια ως θεσμός που εξελίσσεται εντός και παραλλήλως προς τις κοινωνικές μεταβολές, διεργασίες και ευρύτερους δομικούς μετασχηματισμούς, υφίσταται τις αξιακές μεταλλάξεις και διαβρώσεις. Σε μια αλληλεπιδραστική διαδικασία διαρκούς ανατροφοδότησης μεταξύ τους, κοινωνίες και οικογένειες τροποποιούν, αλλοιώνουν, εκφράζουν, διαχέουν αξίες, αναπαραστάσεις, απόψεις και διαμορφώνουν συμπεριφορές, παγιωμένες ή μη στα μέλη τους. Οι έρευνες στάσεων και αναπαραστάσεων και ιδίως το γνωστικό πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας, φωτίζει τις έμμεσες προσλαμβάνουσες, οι οποίες συγκροτούν από μόνες τους μια αντικειμενική πραγματικότητα, πέρα από φιλοσοφικές και άλλου τύπου οντολογικού ή μη, αναζητήσεις. Έτσι, το σώμα των ερευνητικών πορισμάτων για τις στάσεις και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των ελλήνων σήμερα, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία θεμελιώνουμε τις απόψεις μας για την αξία του δικαίου στην οικογένεια και την κοινωνία. Παρουσιάζουμε κάποιες διαπιστώσεις από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα για την περίπτωση της χώρας μας, όπως έχει αποτυπωθεί από το Ελληνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών [34]

Εμπιστοσύνη στους θεσμούς:

A) Εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο: Γενικά, τόσο στη χώρα μας (σε μεγαλύτερο βαθμό) όσο και στην Ευρώπη (σε μικρότερο βαθμό), η εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο φθίνει. Στη χώρα μας η απόλυτη απαξίωση σχεδόν διπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας και σχεδόν εξαφανίστηκε η απόλυτα θετική ψήφος εμπιστοσύνης. Οι ευρωπαϊκοί μέσοι όροι επίσης αναδεικνύουν μια κρίση αξιοπιστίας του θεσμού σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

B) Εμπιστοσύνη στους Νόμους: Οι απόλυτες τιμές της μεταβλητής (καμία απολύτως εμπιστοσύνη – απόλυτη εμπιστοσύνη) υποδεικνύουν ότι διπλασιάζεται σχεδόν η δυσπιστία ενώ μειώνεται εξαιρετικά σημαντικά (υποπενταπλασιάζεται) η απόλυτη εμπιστοσύνη στη χώρα μας με το τέλος της δεκαετίας (Πίνακας 6). Οι διακυμανσεις του ΕΜΟ επίσης καταδεικνύουν μια αργή αλλά σταθερή δυσπιστία του κοινωνικού

σώματος κατά των νόμων – νομικού συστήματος.

Γ) Εμπιστοσύνη στην Αστυνομία: Ούτε ο θεσμός της Αστυνομίας, ο οποίος απολάμβανε της εμπιστοσύνης του κοινού στη χώρα μας κατά τη διάρκεια του «κύματος» και εμφανίζεται ακόμη και σήμερα ισχυρός στις μέσες όμως τιμές της μεταβλητής, δεν ξέφυγε του γενικότερου κλίματος δυσπιστίας και απαξίωσης όπου η θέση «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» διπλασιάζει τα ποσοστά της στο κοινωνικό σώμα ενώ η «απόλυτη εμπιστοσύνη» υποτριπλασιάζεται.

Στο γενικό θεωρητικό επίπεδο, σχετικά με την αξία του δικαίου στην οικογένεια και την κοινωνία, εντάσσεται και η έννοια του περί δικαίου αισθήματος. Πρόκειται για ευρεία και ασαφή έννοια, τα χαρακτηριστικά της οποίας προκύπτουν τόσο από την υποκειμενική εφαρμογή του όρου, όσο και από την νομολογία. Ισχυριζόμαστε ότι 'το κοινό περί δικαίου αίσθημα' είναι κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια, αφού δεν ορίζεται *strictu sensu*. Η έννοια διακρίνεται σε δύο επίπεδα: ατομικό (θεωρίες φυσικού δικαίου) και συλλογικό (γερμανική σχολή, το δίκαιο ως συλλογικό, της κοινότητας προιών) ακριβώς η Γερμανική έννοια του "Volkgeist".

Στην πραγματικότητα, η έννοια του αδικίου και αντίστοιχα του δικαίου αποτελεί μια μεταβαλλόμενη αντίληψη, η οποία αναπλάθεται και αναδιαμορφώνεται μέσα στα πλαίσια της ανθρώπινης εξέλιξης και συμπαρασύρεται από τις ευρύτερες αλλαγές στάσεων, αντιλήψεων και αναπαραστάσεων.

Τόσο στην οικογένεια, όσο και σε άλλους κοινωνικούς θεσμούς (εκπαίδευση, κοινότητα, πολιτική κ.α.), η αξία του δικαίου ως ιδεατή κατασκευή πλήττεται από τις πάσης φύσεως ανισότητες, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές, πολιτικές κ.α.

Αν δε, δεχθούμε ως υπόβαθρο της ανάλυσής μας, το συγκρουσιακό πρότυπο της κοινωνικής οργάνωσης και της διαμόρφωσης των θεσμών, τότε είναι εύλογο, ότι αυτές οι ανισότητες έχουν διττή και αντιφατική λειτουργία: από τη μια ακυρώνουν την κατασκευή της αξίας περί δικαίου – αφού φαίνεται ότι οι κοινωνίες είναι άνισες και άδικες- και από την άλλη, εντείνουν, οριοθετούν και νοηματοδοτούν κάθε φορά, σε κάθε πλαίσιο την κατασκευή περί δικαίου. Με άλλα λόγια, η αξία του δικαίου εκλαμβάνει συγκεκριμένο νόημα και περιεχόμενο, μόνο σε συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο και μέσα από τις όψεις των ανισοτήτων, που επικρατούν. Η έννοια προσδιορίζεται από το αντίθετό της και σηματοδοτείται από αυτό. Στο ερευνητικό

επίπεδο, προσεγγίζουμε και διερευνούμε τις ποικιλόμορφες ανισότητες στην οικογένεια (π.χ. ανισότητες λόγω φύλου, οικονομικές, κοινωνικές κ.α.), στην κοινωνία (π.χ. πολιτισμικές, φυλετικές, οικονομικές, κ.α.) στην οικονομία και εν γένει σε κάθε έκφανση της κοινωνικής πραγματικότητας. Η μελέτη των κοινωνικών κινήματων (παλαιών και νέων) συμβάλλει στην κατανόηση του αντικειμένου, στο βαθμό που τα κοινωνικά κινήματα εκφράζουν το βασικό αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη. Υπενθυμίζω ότι παλαιά κοινωνικά κινήματα ήταν το εργατικό κίνημα, καθώς και τα πολιτικά κινήματα του φασισμού, κομμουνισμού και του ουτοπικού σοσιαλισμού. Στα νέα κοινωνικά κινήματα περιλαμβάνονται το φεμινιστικό, της ειρήνης, το περιβαλλοντικό, των ομοφυλοφίλων, το αντιπυρηνικό, της προστασίας των καταναλωτών κ.α. Ο ταξικός χαρακτήρας που διακρίνει τα παλαιά από τα νέα κοινωνικά κινήματα δεν εξαντλείται μόνο στη διατύπωση των στόχων του κάθε κινήματος, αλλά επεκτείνεται και σε αυτή καθαυτή τη σύνθεσή τους. Τα νέα κκ είναι ότι αγκαλιάζουν ενεργούς κοινωνικούς πολίτες πέρα από ταξικές διαφοροποιήσεις. Αν και αυτή η άποψη υιοθετείται σταθερά στη βιβλιογραφία, ωστόσο ο Anthony Giddens επισημαίνει ότι υπάρχει μια ιστορική, κοινωνική και πολιτισμική συνέχεια στα κοινωνικά κινήματα, π.χ. οι προγονοί του σημερινού οικολογικού κινήματος βρίσκονται στο 19ο αιώνα, στις ρίζες του ρομαντισμού και της τάσης επιστροφής στη φύση. Διαπιστώνουμε ότι τα κκ δεν διαμορφώνονται αυτούσια και ανεξάρτητα, αλλά αποτελούν έκφραση των κοινωνικοπολιτισμικών δομών μιας κοινωνίας [35]. Η αλλαγή του αξιακού συστήματος είναι το τελικό προϊόν και ο απώτερος στόχος των κοινωνικών κινήματων.

Περί δικαίου εκπαίδευση

Τέλος, στο επίπεδο της πράξης και των πολιτικών (policies) αξίζει να αναφέρουμε ένα σχετικά νέο πεδίο δράσης για την ενδυνάμωση της αξίας του δικαίου: πρόκειται για τα προγράμματα δικαϊκής εκπαίδευσης, ή περί δικαίου εκπαίδευσης, όπως αποδίδω στα ελληνικά τον όρο 'law capability' όπως επικράτησε στον αγγλοσαξωνικό χώρο και ειδικά το Ηνωμένο Βασίλειο, ή τον παρεμφερή 'justice education' όπως χρησιμοποιείται στον Καναδά και τις ΗΠΑ. Πρόκειται για συγκεκριμένα εκπαιδευτικά προγράμματα που απευθύνονται κυρίως στους νέους και τους εφήβους, με στόχο την ενδυνάμωση της αξίας του δικαίου και του περί δικαίου αισθήματος, τη γνώση των δικαιωμάτων και των

υποχρεώσεων των πολιτών, την εξοικείωση με τη φιλοσοφία, τις αρχές και κυρίως τη λειτουργία των συστημάτων απονομής δικαιοσύνης και εν γένει την ισχυροποίηση της αξίας του δικαίου και της τήρησης των αρχών δικαίου στην καθημερινή πράξη δράση.

Πρόκειται για νέες και καινοτόμες μορφές παρέμβασης, που έως τώρα έχουν αξιολογηθεί θετικά όπου εφαρμόστηκαν. Στον άξονα της μελέτης, ακολουθούν τις παρεμβάσεις στο σχολείο και την οικογένεια για την ενδυνάμωση της ιδέας και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που αναδεικνύουν μια νέου τύπου παιδαγωγική προσέγγιση για την εφαρμογή πλέον –και όχι τη ρητορική– των βασικών αρχών δικαίου.

Ενδεικτικά αναφέρω δύο προγράμματα. Το πρώτο αφορά την από κοινού πρωτοβουλία του Independent Academic Research Studies (London, UK) και του Public Legal Education Network (UK) στο πρόγραμμα 'Measuring young people's legal capability', το 2008. Η τελική έκθεση δημοσιεύθηκε το 2009, στην οποία επισημαίνεται το χαμηλό επίπεδο γνώσης των δικαιωμάτων των νέων ηλικίας 16-25 ετών στο Λονδίνο και η περαιτέρω ανάγκη για εκπαίδευση και ενσωμάτωση (mainstreaming) των πολιτικών για το δίκαιο και τη δικαιοσύνη σε όλες τις οριζόντιες πολιτικές για τους νέους.

Στον Καναδά, ως πρότυπο καλής πρακτικής αναπτύσσεται διαρκώς η Public Legal Education (PLE), η δημόσια νομική εκπαίδευση. Υπάρχουν εκατοντάδες τοπικές οργανώσεις και φορείς σε όλες τις περιοχές της χώρας που εκδίδουν ενημερωτικά φυλλάδια για τους νόμους που αφορούν όλους τους πολίτες. Όλα τα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης προσφέρουν επίσης νομικά μαθήματα. Το 2003 δημοσιεύθηκε και η σε βάθος αξιολόγηση των προσφερομένων υπηρεσιών και γνώσεων στην έρευνα του Ομοσπονδιακού Τμήματος Δικαιοσύνης "Evaluation of Public Legal Education And Information: An Annotated Bibliography," by Lindsay Cader [36].

Τα ειδικά προγράμματα για τους νέους ηλικίας 16-25 για την δικαϊκή εκπαίδευση, περιλαμβάνουν τις σύγχρονες τεχνολογίες και είναι σχεδόν όλα on line. Παρότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ των ομόσπονδων πολιτειών του Καναδά, ωστόσο οι έρευνες αξιολόγησης δείχνουν ότι παρόμοια προγράμματα μπορούν να ενταχθούν και στο πεδίο της πρόληψης της παραβατικής συμπεριφοράς και της εγκληματικότητας.

Στην Ελλάδα και απ' όσο γνωρίζω, δεν έχουμε παρόμοια προγράμματα με συγκεκριμένο περιεχόμενο την ανάδειξη της αξίας του δικαίου, παρά μόνο γενική επισκόπηση των βασικών δημοκρατικών λειτουργιών των κοινωνιών, μέσα από μαθήματα –συχνά υποβαθμισμένα– όπως η Αγωγή του Πολίτη παλαιότερα, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή πιο πρόσφατα. Όμως, τόσο οι απαρχαιωμένες τεχνικές διδασκαλίας αυτών των μαθημάτων, μέσα από την κλασική καθ' έδρας διδασκαλία, όσο και η δευτερεύουσα σημασία που αποδίδονται σε αυτά από τις επικρατούσες στάσεις και αντιλήψεις όλων των παραγόντων της εκπαιδευτικής διαδικασίας, συμβάλλουν στην αποδυνάμωση του μηνύματος και των αρχών του δικαίου, ακόμα και στο πλαίσιο της εκπαίδευσης.

Συμπερασματικά

1. Η αξία του δικαίου στην οικογένεια και την κοινωνία αποτελεί μια ευρεία, αφηρημένη και πολυσήμαντη έννοια, η οποία νοηματοδοτείται μόνο μέσα από το αντίθετό της: την αδικία και τις πάσης φύσεως οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές ανισότητες. Η ιστορία των εξεγέρσεων, των επαναστατικών κινημάτων και των κοινωνικών κινημάτων του δυτικού

κόσμου, συνιστά την ιστορία της μετουσίωσης της αξίας αυτής του δικαίου στο πραγματικό –ρεαλιστικό επίπεδο.

2. Παρά την αμφισημία του όρου, ως ιδεολογική και κοινωνική κατασκευή η αξία του δικαίου αποτελεί βασική αρχή της κοινωνικοποίησης και της συγκρότησης των δημοκρατικών κοινωνιών. Παρεμφερής κατασκευασμένη έννοια είναι το 'κοινό περί δικαίου αίσθημα', με διπλή υποκειμενική και αντικειμενική διάσταση. Η αξία του δικαίου, στις κοινωνίες της σύγκρουσης και των ανισοτήτων, εξακολουθεί να παραμένει το ζητούμενο, εξακολουθεί να παραμένει ο στόχος. Στην καθημερινότητά μας, μόνο μέσα από τα δρώντα υποκείμενα, από τους γονείς, τους δασκάλους, από όλους μας εξαρτάται αν θα αποτελέσουμε καλή πρακτική και καλό παράδειγμα από τις ατομικές μας συμπεριφορές στη διαδικασία της ενδυνάμωσης της αξίας του δικαίου και της κοινωνικής αλλαγής. Οι πολιτικές από τη βάση προς την κορυφή έχουν εξάλλου αποδειχθεί περισσότερο αποτελεσματικές από τις αντίστοιχες της κορυφής προς τη βάση. Τέλος, οφείλω να επισημάνω ότι η βιωματική εμπειρία της αξίας του δικαίου στην καθημερινή πράξη δράση, αποτελεί τη βέλτιστη πρακτική. Η αξία του δικαίου από ρητορική πρέπει επιτέλους να μετουσιωθεί σε πράξη.

Βιβλιογραφία

- Weinrib, Ernest, J (1995) "The Idea of Private Law" (Cambridge, MA: Harvard University Press),
- Solum, Lawrence, B. 2003, "Virtue Jurisprudence: A Virtue-Centred Theory of Judging", *Metaphilosophy* 34: 178-213,
- Posner, Richard A, "The Homeric Version of the Minimal State", *Ethics* 90: 1-27, 1979
- Nussbaum, Martha C 2000, "Aristotle, Politics, and Human Capabilities: A Response to Antony, Amerson, Charlesworth, and Mulgan", *Ethics* 111: 102-140,
- Kelly, J.M. 1992, "A Short History of Western Legal Theory" Oxford: Oxford University Press,
- MacIntyre, Alasdair 1981, "After Virtue: A study in Moral Theory", Notre Dame, IN: Notre Dame University Press,
- Miller, D. (1976), "Social Justice", Oxford, Schneewind,
- J.B. (1982), "Virtue, Narrative, and Community: MacIntyre and Morality", in: *Journal of Philosophy* 79, 653-663,
- Anton, John and Preuss, Anthony. "Essays in Ancient Greek Philosophy IV. Aristotle's Ethics" Albany: SUNY Press. 1991,
- Aubenque, Pierre. "The Twofold Natural Foundation of Justice According to Aristotle" in *Aristotle and Moral Realism*. p. 35 – 47,
- Barnes, Jonathan, Schofield, Malcom and Sorabji, Richard. "Articles on Aristotle, Vol. 2 Ethics and Politics". New York: St. Martins Press. 1972,
- Barnes, Jonathan, Schofield, Malcom and Sorabji, Richard. "Articles on Aristotle, Vol. 3 Ethics and Politics." New York: St. Martins Press. 1973,
- Black, Henry Campbell. "Black's Law Dictionary." St. Paul, Minnesota. West Publishing Co. 1979, Cooper, John M. "Reason and Emotion". Princeton, New Jersey. Princeton University Press. 1999,
- Cooper, John M. "Aristotle on the Goods of Fortune." in Cooper. 1999,
- Curzer, Howard J. "Aristotle's Account of the Virtue of Justice". *Apeiron*. Vol 28, 1995. p. 207 – 238,
- Engberg-Pedersen, Troels. "Aristotle's Theory of Moral Insight". Oxford: Clarendon Press. 1983, 17. Engberg-Pedersen, Troels. "Justice at a Distance - Less Foundational, More Naturalistic: A Reply to Pierre Aubenque." in *Aristotle and Moral Realism*. 1995, Grant, Sir Alexander. "The Ethics of Aristotle, Essays and Notes". London: Longmans, Green and Co. 1885,
- Irwin, Terence. "Aristotle's First Principles". Oxford: Clarendon Press. 1988, Jackson, Henry. "The Fifth Book of the Nicomachean Ethics of Aristotle". New York: Arno Press. 1973,

19. Joachim, H.H. 'Aristotle, Nicomachean Ethics' Oxford: Clarendon Press. 1951,
20. Kenny, Anthony. 'The Aristotelian Ethics: A Study of the Relationship Between the Eudemian and Nicomachean Ethics of Aristotle'. Oxford: Clarendon Press. 1978,
21. Kenny, Anthony. 'Aristotle on the Perfect Life'. Oxford: Clarendon Press. 1992, Keyt, David. "Aristotle's Theory of Distributive Justice." in Miller and Keyt. 1995,
22. Kraut, Richard. 'Aristotle on the Human Good'. Princeton: Princeton University Press. 1989,
23. Kraut, Richard. "Two Conceptions of Happiness", The Philosophical Review, Vol 88, Issue 2, 1979. p. 167 – 197,
24. Leyden, W. Von. 'Aristotle on Equality and Justice'. London Great Britain: The MacMillan Press Ltd., 1985,
25. Miller, Fred Dycus and Keyt, David. 'A Companion to Aristotle's Politics'. Oxford, United Kingdom: Basil Blackwell Ltd, 1991,
26. Miller, Fred Dycus. 'Nature, Justice, and Rights in Aristotle's Politics'. Oxford, United Kingdom: Clarendon Press, 1995,
27. M. Gagarin, 'The Unity of Greek Law', in M. Gagarin and D. Cohen (eds) The Cambridge Companion to Ancient Greek Law, Cambridge University Press, 2005
28. '...δοκεῖ δέ τισι καὶ τὸ ἀντιπεπονθὸς εἶναι ἀπλῶς δίκαιον, ὥσπερ οἱ Πυθαγόρειοι ἔφασαν: ὠρίζοντο γὰρ ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθὸς ἄλλω. τὸ δ' ἀντιπεπονθὸς οὐκ ἐφαρμόζει οὔτ' ἐπὶ τὸ νερμητικὸν δίκαιον οὔτ' ἐπὶ τὸ διορθωτικόν--καίτοι (25) βούλονταί γε τοῦτο λέγειν καὶ τὸ Ραδαμάνθυος δίκαιον: εἴ κε πάθοι τά τ' ἔρεξε, δίκη κ' ἴθεια γένοιτο'
29. 'διαφέρει δε τιμωρία και κόλασις, η μεν γαρ κόλασις του πάσχοντος ενεκα εστιν, η δε τιμωρία του ποιούντος, ινα αποπληρωθη (Μεγάλα Ηθικά 1194α 30-36)
30. Farsedakis, J. Θανάτω ζημιούν, Contribution a l' étude du droit criminel athénien a l' époque classique. Strasbourg 1978.
31. Artinopoulou, Vasso, Aristotle: The Restorative Justice Pioneer (forthcoming)
32. Διαμαντόπουλος, Δ. (2002). Σύγχρονο Λεξικό των βασικών εννοιών του υλικού-τεχνικού,πνευματικού και ηθικού πολιτισμού. Θεμελιώδεις γνώσεις εννοιών γενικής παιδείας. (Αθήνα, Πατάκης), σελ. 268-269
33. Δ. Πατέλης, Δικαιοσύνη και Προοπτικές Ενοποίησης της ανθρωπότητας. Στον τόμο, «Αξίες και δικαιοσύνη στην εποχή της οικουμενικότητας», επιμ. Κ. Βουδούρη, Ε. Μαραγγιανού, ΙΩΝΙΑ, Αθήνα, 2007, σ. 180-194
34. European Social Survey, Πορίσματα έρευνας πεδίου, 4ου κύματος Ελλάδα –Ευρώπη. ΕΚΚΕ, επιμέλεια Ι. Τσίγκανου. 2009
35. Αρτινοπούλου, Β. Εγκληματολογικές Οψεις των κοινωνικών κινημάτων. Νομική Βιβλιοθήκη, 2000.
36. http://www.justice.gc.ca/eng/pi/rs/rep-rap/2002/rr02_2/index.html